

Murat ŞİMŞEK

İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik

İstanbul: Haciveyisâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019, I Baskı, 400 sayfa. ISBN: 978-605-692-550-4

■ Halis DEMİR*

İncelediğimiz kitap üç bölüm, sonuç, ekler, kaynakça ve dizinden meydana gelmektedir.

Önsözde yazar çalışmanın amacını şöyle özetlemektedir. "Bu çalışma Ebu Hanîfe'yi ve Hanefi mezhebinin mezhepleşme sürecini tarih ve usul bakımından incelemeyi amaçlayan bir fıkıh tarihi araştırmasıdır. Mezhebi, fıkıh tarihinin önemli bir ögesi kabul eder ve hicri 3. asırdan, son yüzyıla kadar geçen sürede oluşan söz konusu tarihi, bir anlamda mezhepler tarihi olarak görür. Buna göre söz konusu tarihî kesitin en önemli temsilcilerinden birinin Hanefîlik olduğu aşîkârdır. Bir mezhep olarak Hanefîliğin araştırılması fıkıh tarihinin önemli bir parçası hakkında bilgi edinmeyi mümkün kılacaktır." (s. 7)

Giriş, Ebu Hanife ve Ehl-i Rey başlığını taşımaktadır. Kitapta dikkat çeken cümlelerden birisi şudur: "Ebu Hanife Kur'an'ı Hafız idi. Önceleri her gün hatim indirirken fıkıhın derinliklerine dalıp hüküm çıkarmaya başlayınca 3 günde bir hatim indirmeye başladı." (s. 16). Ebu Hanife'ye nispet edilen diğer ilginç bir cümle ise şudur: "Niçin sorusu olmasaydı insanların hepsi fakih olurdu?" (s. 17) Devam eden sayfalarda Ebu Hanife'nin biyografisi ve kimliği, kişiliği ve eğitimci vasfı ile alakalı örnekler verilmektedir. Ebu Hanife'nin kadı olmayı reddettiğine dair bilgi ve tahliller yer almaktadır Bu olayın 3 defa tekerür ettiğini ve her defasında Ebu Hanife'nin kadı olmayı reddettiği için cezaya çarptırıldığını biliyoruz. (s. 19) Yazarın, Ebu Hanife ile ilgili kurduğu şu cümle bu konuda çeşitli çalışmalara imza atmış birisi olarak dikkat çekicidir: "[Aristo'nun akli ilimlerde yaptığı gibi] İslami ilimlerde sistemleştirme, tasnif ve kavramlaştırmayı Ebu Hanife yapmıştır." (s. 25)

* Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı. E-Posta: halisdemir@cumhuriyet.edu.tr - ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4185-6553>

Bir eğitim ve öğretim hocası olarak Ebu Hanife ile ilgili nakledilen şu anekdot kimi peşin kararlar konusunda bizi dikkatli olmaya sevk etmiştir: “Zannediyor musunuz ki ben gelişi güzel görüş belirtiyorum. Özellikle bu konu üzerinde tam 20 yıl derinlikli bir şekilde uzun uzun düşündüm. Buna benzer şeyler aradım. Her sahabenin sözünü güvenilir yollardan inceledim.” (s. 27)

Hanefi mezhebi bir akademi mezhebidir. Bu kanaat çeşitli âlimler tarafından ifade edilmektedir. Bunlardan biri de Muhammed Hamidullah hocadır. Yazarın, ilgili hocadan şu nakli çok önemlidir: “Ebu Hanife fikhın yazılması işini ancak ortak bir çabayla başarmanın mümkün olabileceğini ve bunun için bir akademinin oluşturulması gerektiğine karar verdi. Bir gün öğrencilerine şöyle seslendi: “Ashabım! Siz benim gönlümdekileri bilen, dertlerime ortak olan, her şeyden kıymetli arkadaşlarımsınız. Ben fikh denen ata, eğer ve dizgin vurup tamamlamak ve sizlere teslim etmek istiyorum.” (s. 28)

Yine Muvaffak el-Mekki Ebu Hanife'nin yöntemi ile ilgili şu bilgiyi bize nakletmektedir: “Ebû Hanîfe'nin metodu, aralarında istişare ile idi. Meclisinde bulunanları göz ardı edip kendini baskın yapmazdı. Bunu kendinin bir ictihad metodu olarak ve Allah'a, Resûlüne ve müminlere karşı samimiyetindeki titizliği sebebiyle yapardı. Meseleleri tek tek zikreder; ashabında olan bilgileri dinler, kendi bildiğini söyler ve onlarla bir ay veya daha fazla konu üzerinde tartışır, ta ki o konuda görüşlerden biri üzerinde karar kılınırdı. Daha sonra Ebû Yûsuf bunu asıllara yazardı. Tüm usuller bu şekilde yazılmıştır. Bu metot, tek başına mezhebini ortaya koyup, kendi görüşlerini ona dayandıran kişinin metoduna göre daha sağlam ve daha doğru bir metottur.” (s. 30)

Ebu Hanife'nin bu meclisi ile alakalı şu ayrıntı da vardır: “Fikhî meselelerin, kırk kişilik meclis tarafından tartışılıp belirli bir olgunluğa getirildikten sonra on kişilik bir heyet tarafından tedvin, tasnif ve tertip edildiği kaydedilmektedir.” (s. 30) Yani bu mezhebin temel özelliği meselelerin şura ve uzun münazara metoduna dayanmasıdır. (s. 31)

Ebu Hanife'nin bir başka hususiyeti de bu biyografisi vesilesiyle ortaya çıkmaktadır. “Fikhî meselelerini sistemli bir şekilde ilk tedvin edendir. Kitaplarına bugün gördüğümüz fasıl ve bap sistemini ilk koyandır. Feraiz ve şurut ilmini ilk ortaya koyandır. İslam devletler hukukunun ilk telif edendir. Hiyel ilminin ilk kurucusudur.” (s. 32)

Kuşkusuz mezhep imamlarını içinde yaşadıkları şehirleri de değerlendirmek bize farklı bir kapı açabilir. Bu anlamda Ebu Hanife Numan b. Sabit'in yaşadığı dönemde 300.000 ila 350.000 arası bir nüfusa ulaşmıştır. Hz. Ömer döneminde kurulan bu şehirde 1050 sahabe vardı. Farklı kültür ve medeniyetlerle temas içinde olan Arap, mevali, gayrimüslim gibi birçok sosyal grup bulunuyordu. Farklı siyasi ve fikri hareketler yoğun bir şekilde yaşanan bir merkezdi. (s. 30, 34)

Yine yazarın bu alanda çeşitli eserler kaleme almış Murtaza Bedir'in kanaatini de paylaşarak vardığı şu netice bizim için de geçerlidir: "Ebu Hanife'nin doğrudan kaleme aldığı ve kaybettiği eserleri bulunmaktadır. Başta *Kitâbu'l-asl* olmak üzere fıkıh akademisinde tartışılarak kayda alınan eserlerin Ebu Hanife'ye nispet edilmesi en doğrusu olacaktır." (s. 369)

Yazar Ehl-i Rey Fıkıh Ekolünün Temsilcisi Ebu Hanife başlığı altında Ehl-i Rey - Ehl-i Hadis mekteplerinin oluşumu hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir (s. 37) ve devamında Hacı Yunus Apaydın'dan nakledilen şu bilgi üzerinde biraz düşünmek gerekir demektedir: "Özetle *ehl-i re'y*, naslardaki amaç ve anlam tutarlılığına önem verenleri; *ehl-i hadîs* ise nasların zahirine itibar edip, bunların iç tutarlılığına fazla önem vermeyenleri ifade etmektedir." (s. 42)

Mezhepleri mukayese anlamında dikkate değer bazı yorumlar yapılmaktadır. Bunlardan birisi şudur: "Sıbt İbni'l-Cevzî, Ebû Hanîfe'nin mezhebine uymanın devlet başkanı için ihtiyata daha uygun ve ümmet için ise zorluğu kaldıracı olduğunu ifade ederek örneklerle açıklamıştır." (s. 53) Belki bu, bir mezhebe mensubiyetin heyecanıyla yazılmış olarak değerlendirilebilir. Fakat bir anlamda Hanefi mezhebinin bir devlet mezhebi şeklinde takdim edilmesinin şu gerekçeleri olabilir: Ebu Yusuf'tan itibaren mezhebe mensup birçok fakihin kadılık yapmış olması; Ebu Yusuf'un vergi hukuku diyebileceğimiz *el-Harac* isimli bir kitap kaleme alması; yine uluslararası hukuk (*siyer*) alanında ilk eserin İmam Muhammed tarafından kaleme alınması ve bir akademi kurulmuş olmasıdır. (s. 53 vd.)

Birinci bölüm teorik arka plan ve kavramsal çerçeve başlığını taşımaktadır. Yazar burada mezhep kavramına batılı yaklaşımlar başlığı altında çeşitli müsteşriklerin tespit ve tahlili yer verilmiştir. (s. 64) Hüküm sürdüğü coğrafi bölgeler bakımından Hanefi mezhebi başlığı altında yazar bazı eleştiriler sunmaktadır Buna göre çağdaş İslam hukuk tarihçiliğinin şu zaafı vardır. Bu ilim adamları bir mekân kaygısından uzak tarih algısına sahiptir. Belirli bir bölgeye mahsus dönemsel nitelikleri, tüm bölgeler için geçerli sayarlar. Yine Selçuklu ve Osmanlı coğrafyala-

rını pek önemsemezler. Oysa mekân fikrinden bağımsız bir tarih algısı çağdaş hukuk tarihçilerini, hatta çağdaş İslam hukukçularının tamamını dini metinlere dönüp yeniden içtihat düşüncesine döndürmüştür. (s. 68) Yazar Hanefilik açısından mezhep içi bölgesel ekolleri Bağdat, Irak, Horasan, Maverünnehir, Memluk, Rum, Hint alt kıtası ve diğer bazı bölge ve şehirler şeklinde yedi başlıkta incelemiştir. (s. 70) Buna Endülüs de ayrıca eklenebilir

Şimşek, çalışmada ihtisas yapan okuyucuya çalışma alanları teklif etmektedir. Buna göre “Mezhepler bağlamında fıkıh ilminin de tarihî ve coğrafi bakımdan tasvir ve tahlili, fıkıhın gelişimini isabetli bir şekilde anlama ve anlamlandırma açısından oldukça ileri düzeyde bir bilimsel değerlendirme imkânı sunacaktır. Bu bakımdan şehir ve bölge merkezli fıkıh tarihi araştırmalarına öncelikli derecede ihtiyaç bulunmaktadır.” (s. 71)

Eğitim müesseseleri bakımından Hanefi mezhebi başlığı altında Hanefi mezhebinin dünya coğrafyasında geliştiği şehirler ve ülkeler bir kronoloji içerisinde anlatılmaktadır Buna göre belki bilinen veya düşünülen çok daha erken bir tarihte Hanefi mezhebi Orta Asya’da yayılmaya başlamıştır. Bir mezhebin bir şehirde çeşitli sebeplerle etkisini kaybetmesiyle bir başka şehirde kendisine ortam oluşturması düşünülebilir. Mesela Bağdat’taki Hanefi üstünlüğü Kuduri’nin vefatı olan 428/1037 yılında sona ermiştir. Bu anlamda müellifin ifadesine göre Hanefi mezhebi Ebu Hanife’nin hayatında bile Orta Asya’da yayılmaya başlamıştır. Burada Hanefi mezhebi açısından Belh, Maverünnehir, Semerkand Buhara ve Harizm önemli merkezlerdir. Hatta bu bölgede bir doğu Hanefi geleneğinden bahsetmek bile mümkündür. (s. 76-77) Elbette bu bölgelerde kurulan çeşitli merkezlerde önemli fakihler yetişmiş, dikkate değer eserler kaleme alınmıştır.

Kitabın bir başka başlığı da fıkıh literatüründe menakıp, tabakat ve mezhep adını taşımaktadır. Burada bazı eserler tahlil edilirken aynı zamanda Hanefi mezhep kitapları ile alakalı bilgiler de verilmektedir. (s. 80 vd.)

Kitabın bir başka başlığı da tahrir ve mezhep: Hanefi fıkıh usulünün tarihi gelişimi bağlamında usul-fürü ilişkisi şeklindedir. (s. 86) “Osmanlı dönemi usul telifatının özellikle mukaddimleri tüm İslami ilimlerin bir yöntemi olarak usulü inşa çabasına örnek olarak verilebilir.” (s. 90)

Murat Şimşek aslında birçok bakımdan zaten güncel olma özelliği taşıyan bu eserinde kimi zaman doğrudan bazı problemlere birebir temas etmiştir. Bu anlamda şu tespitler önemlidir: “20. yüzyılda dünyadaki gelişmelerle yeni bir durum orta-

ya çıktı ve hukukun tüm alanları düzenlemesi diye bir vakia doğdu. Modern dönemde İslam hukuku Batı'yla etkileşimle hem kamu, hem de özel hukukun tüm alanlarını fıkıh mantığıyla düzenleme iddiasında bulundu. Bu, geçmişte olmayan yeni bir durumdu. Yani siyaset ve kamu alanını pozitif düzenlemeyi görevi olarak addetti. Bunun sonuçlarını henüz görmüş değiliz." (s. 107)

Şimşek bu eserinde *Mecelle* ile ilgili bazı tespitlerde bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı sudur: "*Mecelle*, Fransız kanun yapma tekniğine göre hazırlanmıştır..." (s. 114) Yine "*Mecelle*'nin fıkıh tarihinde bir dönüm noktası olarak yol açtığı bazı önemli negatif sonuçlara da işaret etmek uygun olur... *Mecelle*, Hanefi kaynaklara bağlı bir şekilde hazırlanmış olsa da sonrasında bu yolu takip eden modern İslam hukuk düşüncesi mezhep temelli yaklaşımı terk etti... Önceden Hanefi mezhebi içerisinde tercih kriteri olarak koyduğu "insanlara ve çağa uygun olanı" seçme prensibini artık havuzdaki tüm mezhep ve görüşlere doğru genişletti." (s. 115)

Kitabın ikinci bölümü menakıp ve tabakat literatürü bağlamında Hanefilik başlığını taşımaktadır. Burada çeşitli müelliflerin eserleri merkeze alınarak Hanefi mezhebinin üstat- öğrenci silsilesi incelenmektedir. Bunlar Saymeri'nin *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih'i* ile Bekir ez-Zerenceri'nin *Menâkıbu Ebî Hanîfe* adlı eserleridir. "Bunlardan ilki mezhebin önde gelen imamları ve Irak meşayihî hakkında önemli bilgiler verirken, ikincisi ise Hanefiliğin yayıldığı diğer önemli bölgeler olan Horasan ve Maverâunnehir meşayihî hakkında önemli veriler içermektedir." (s. 123)

Yazarın bazı müellifleri ele alırken aralarındaki ihtilaflara temas etmesi okuyucunun eleştirel düşüncesini geliştirebilecek mahiyettedir. Mesela Mahmud b. Süleyman Kefevi ve tabakat eseri *Ketaib* üzerine incelemeler böyledir. Bazı bilgiler tekrar gözden geçirmeyi hak etmektedir. Mesela mezhep müçtehitlerini tabakalara ayırma yönteminin ilk defa İbn Kemal'in yaptığı söylenmektedir. Oysa biyografi eserlerindeki işaretlerden hareketli bu tür bir sınıflandırmanın *Hidâye* yazarı Merginani'de de olduğu anlaşılmaktadır. (s. 153)

Klasik eserlerimizin her biri üzerinde ayrı ayrı çalışmayı hak etmektedir. Kefevi'nin *Ketâib* adlı eseri buna bir örnektir. Müellif bu tabakat kitabını kendine has bir isimlendirme ve sistemle kaleme almıştır.

Kitabın önemli bir başlığı da tarihi süreçte meşhur Hanefi aileleridir. Burada genel olarak (s. 184) Burhan Ailesi, Mahbubi ailesi, Saffar ailesi, Pezdevi ailesi, Neseфи ailesi, Türkmani ailesi, Taşköprülüzadeler, Zerenceri ailesi, Hibetullah ailesi ve Fenariler kronolojik olarak verilmektedir.

Kitabın bir başlığı da “Fıkıh Tarihinde Osmanlı ve Osmanlı’da Hanefilik” ismini taşımaktadır. Bu kitabın bir özelliği de çeşitli sempozyumlarda sunulan ve birbirini destekleyen muhtevaya sahip tebliğ metinlerinin bir araya getirilmesidir. Bu bize bilim adamının bağımsız gibi görünse de yaptığı çalışmalarda aynı konuyu destekleyerek verilerini güçlendirilmesini göstermesi bakımından önemlidir. Bu bölümün ilk başlığı ‘Fıkıh Dönemlendirme Sorunu’dur. Burada bizi bekleyen tehlike “Osmanlı tarih yazıcılığında milliyetçi tarih yazımı ve oryantalist tarih yazıcılığı tuzağına düşüldüğü gibi, çağdaş İslam hukuk tarihi yazımında da evveleminde oryantalizm, saniyen ise selefi-modernist Arap milliyetçi tarih yaklaşımı tuzağına düşülmektedir.” (s. 207) İlginç de şudur: “İslam dünyasından son bir buçuk asırdır üretilen eser, düşünce ve yöntemler en hafif ifadesi ile şüphelidir. Çünkü oryantalizm saldırıları, yenilmişlik psikolojisi, bilimde derinlik kaybı ve sığlaşma, ecdada dolayısıyla da ecdadın ürettiği her şeye karşı güven bunalımı, bunun sonucunda dine ve Allah’a güvende zayıflama bu dönemin temel özellikleridir.” (s. 208) Bunu destekleyen bir başka cümle ise şudur: “Modern/çağdaş İslam hukuk tarihi yazımı/algısının, tarihi İçtihat merkezli bir yargıyla periyodik bölümlenmeleri sahih bir tarih tasavvurunu oldukça güçleştirmektedir.” (s. 209)

Yazar öteden beri ifade ettiği ve eleştirdiği çağdaş yaklaşımın kaynağını şu şekilde vermektedir: “Türkiye’deki çağdaş İslam hukuk tarihi çalışmaları Arap-İslam dünyasındaki çalışmalardan etkilenmiştir. Özellikle Mısırlı hukukçu Muhammed el-Hudarî (1872-1927), Osmanlı son dönemi hukuk tarihi müellifleri Seyyid Bey ve İzmirli’den başlayarak günümüze kadar telif edilmiş İslam hukuk tarihi eserlerine doğrudan etki etmiştir. Kabaca ifade etmek gerekirse bu teliflerde İslam hukuku ilminin tekâmülû genelinde beş bölüm altında ele alınmaktadır. Bunlar; fikhın doğduğu Hz. Peygamber devri, geliştiği sahabe devri, olgunlaştığı Abbasîler devri, durakladığı Selçuklular devri, gerilediği Moğol istilasından *Mecelle*’ye kadarki dönem ve uyandığı *Mecelle*’den günümüze kadarki dönemdir. Bu tasniflerde en dikkat çekici husus, Selçukluların İslam dünyasına girişiyle fikhın durakladığının, Osmanlılar ile de gerilediğinin iddia edilmesidir ki böyle bir tasnifin oryantalist tarih anlayışından ya da katı Arap milliyetçi tarih bakışından etkilenmiş olma ihtimali yüksektir. Ayrıca bu eserlerde, takipçisi oldukları Arapça müellifatta olduğu gibi, fikhın duraklama çağı olarak gösterilen Selçuklular devrinin özellikleri arasında taklit ruhunun ortaya çıkması, münazara ve münakaşaların artması, mezhep taassubunun zuhur etmesi ve içtihat kapısının kapanması sayılır. Moğol istilasından sonra (yani özellikle Osmanlı devrinde) fikhın gerilemesinin

sebepleri arasında ise fıkıhçılar arası irtibatsızlık, selevin kitaplarına karşı ilgisizlik, müçtehit yetiştirecek eserlerin yazılmaması ve de hile ve tevil gibi hususlar zikredilir. Burada Selçuklu-Osmanlı ilim dönemleri, bilimselliği tartışmalı tasniflerle adeta küçümsenmiş ve kötülenmiştir.” (s. 218)

Yazar, fıkıh tarihi araştırmalarına dair üç alanda çalışma yapılması teklifinde bulunmaktadır. İlki, ulema biyografilerinin hazırlanması olup bu çalışma ilgili dönemlerdeki düşünce sistemi ve ekolleri, coğrafyası, kurumlarıyla birlikte olmalıdır. İkincisi, literatür taramasının yapılması; üçüncüsü ise her ilim dalının temel problemlerin ortaya konmasıdır. Özellikle eleştirilerin peşinden bir teklifin başlık düzeyinde öne çıkarılması dikkate değer bir durumdur.

Üçüncü bölüm usul-i fıkıhın gelişimi bağlamında Hanefilik konusunu incelemektedir. Bu bölümde Hanefi usul-i fıkıh anlayışının gelişimi Horasan ve Maverâünehir mektepleri bağlamında ele alınmaktadır. Bu konu geliştirilebilecek, yeni ilaveler yapılabilecek bir yapıdadır. Konu içerisinde Hanefi usul-i fıkıh gelişimi ile ilgili örnekler olarak umum belva, icma, sahabe kavli, istıshab, lafızların zahir anlamı gibi kavramlar altında zengin bazı usul tartışmalarına yer verilmiştir.

Kitabın sonunda Ek-1 başlığı altında Hanefi geleneğinde İmam Mâtürîdî anlatılmaktadır. Ek-2’de ise bir Hanefi klasiği Mergînânî ve *el-Hidâye*’si işlenmekte, müellifin hayatı, hocaları, öğrencileri ve eseri üzerine yapılan çalışmalar verilmektedir. Ek-3’te bir Osmanlı Hanefi âlimi Ebu Said el-Hâdimî (1701-1762) örnek olarak işlenmektedir. Burada kimi Arap-Müslüman İslam hukuk tarihçilerinin tespitlerine karşın bir Osmanlı âleminin mütevazı, derinliği iddiasızlığında saklı, özgün, pratik ve birçok çalışmaya kaynaklık etmiş eserleri ile muhatap oluyoruz.

İmam Ebu Hanife ve Hanefilik kitabı uzun bir kaynakça ile sona ermiştir. Üzerinde kimi bölümleri ile tanıttığımız eser kaynak tanıtımı, tespitleri, iddiaları ve eleştirileri, yeni çalışma teklifi ile Hanefi mezhebi ile alakalı olarak araştırmacıların istifade edecekleri önemli bir eserdir.